

บทที่ ๘

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

แนวคิดสำคัญ

คนไทยมีความเชื่อเรื่องสิ่งลึกลับที่มีอยู่ในธรรมชาติ ไสยศาสตร์ ศาสนาพราหมณ์ เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในสุวรรณภูมิ คนไทยนับถือพระพุทธศาสนาผสมผสานกับ ศาสนาพราหมณ์และความเชื่ออื่นๆ แต่ก็ให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง จนกระทั่ง คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นแนวทางหลักในการดำเนินชีวิต และพระพุทธศาสนาได้ชื่อว่าเป็น ศาสนาประจำชาติ

พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงยึดมั่นในพระพุทธศาสนา ทรงเสด็จออกผนวชเป็น ราชประเพณีตั้งแต่ครั้งสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน และทรงใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก การปกครองมาโดยตลอด ในขณะที่เดียวกันก็เปิดโอกาสให้ศาสนาอื่นๆ สามารถเผยแผ่และ ประกอบศาสนกิจได้อย่างเสรี

จุดประสงค์การเรียนรู้

จุดประสงค์ปลายทาง

มีความรู้ความเข้าใจถึงความเป็นมา และความสำคัญของพระพุทธศาสนาในไทย

จุดประสงค์นำทาง

๑. อธิบายการนับถือศาสนาของคนไทยได้
๒. อธิบายวิวัฒนาการของพระพุทธศาสนาในไทยได้
๓. อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ไทยได้

๑. พื้นฐานความเชื่อทางศาสนาของคนไทย

ชนชาติไทย แต่โบราณนับถือผีสง เหวด้า ไสยศาสตร์ เรียกว่า ลัทธิถือผีสงเทวดา หรือ วิญญาณนิยม ซึ่งเสฐียรโกเศศ ได้แบ่งออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ

๑. นับถือผีที่เป็นเทวดาอารักษ์ เช่น รุกขเทวดา อากาศเทวดา เจ้าฟุ้ง เจ้าท่า เจ้าป่า เจ้าเขา(Nature Worship)
๒. นับถือผีปู่ ย่า ตา ยาย และผีเรือนหรือผีบรรพบุรุษ
๓. นับถือผีวีรบุรุษ เช่น นับถือเทพเจ้ากวนอู(Hero Worship)
๔. นับถือผีร้าย เช่น ผีทำ (Demon Worship)

ความเชื่อดังกล่าวนี้ฝังรากลึกและแฝงอยู่ในจิตใจของคนไทยมาโดยตลอด แม้ว่าคนไทยจะได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนา ความเชื่อนี้ก็ยังปะปนอยู่ เรียกได้ว่า "ผี พราหมณ์ พุทธ อยู่ในสายเลือด" การนับถือผี ศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา ทั้ง ๓ นั้น มีลักษณะซ้อนกันอยู่ เป็นประจักษ์รูปเจดีย์ คือ นับถือผีบางเทวดาเป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ ซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์ และนับถือพระพุทธศาสนาเป็นเสมือนยอดเจดีย์ ความเชื่อทั้งสามคตินี้นับถือคละเคล้าปะปนกันไป จะถืออย่างไหนมากหรือน้อยกว่ากันก็สุดแล้วแต่ชาติชนและการศึกษาของคนในหมู่นั้น ซึ่งไม่เท่าเทียมกัน ใครจะถือหนักไปทางไหน ถ้าไม่เป็นสิ่งที่ทำให้ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อนก็ยอมทำได้ตามศรัทธาของตน"

๒. การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้สรุปว่า "ชาวสยามนั้นจำเดิมแต่กาลนานมา นับถือศาสนาพราหมณ์ ได้ความรู้มาแต่พราหมณ์ แม้ในกาลทุกวันนี้ ก็ยังมีที่อ้าง คือ ถาวรวัตถุที่สร้างไว้ในที่นั้นๆ และประเพณีที่ปฏิบัติในพิธีนั้นๆ อันเป็นราชธรรมเนียมปรากฏอยู่ในกฎหมายเต็ยบาล" เมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาสู่ประเทศไทย คนไทยนับพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนาในไทยเจริญรุ่งเรืองและเสื่อมลงเป็นระยะ เป็นเหตุให้ประเทศไทยรับพระพุทธศาสนาจากภายนอกประเทศเข้ามาหลายครั้ง แต่ละครั้งนั้นมีความแตกต่างกัน ซึ่งสามารถแบ่งช่วงเวลาการเข้ามาของพระพุทธศาสนาออกได้เป็น ๔ ยุค แต่ละยุคนั้นมีสาระสำคัญโดยสังเขป ดังนี้

ยุคที่ ๑ พุทธศาสนานิกายเถรวาท ระยะเวลา พ.ศ. ๒๗๔-๓๐๐ หลังจากทีพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์ของอินเดีย ทรงส่งสมณทูต คือ พระโสณะ และพระอุตตระ มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สุวรรณภูมิ โดยมีบันทึกเป็นภาษาบาลีไว้ว่า "สุวรรณภูมิ คนตวาน โสณุตตระ มหิทธิกา ปิสาเจ นิทรมิตวาน พุรุมฆาส อเทสิสุนดิฯ" แปลว่า "พระโสณะและพระอุตตระ ผู้มีฤทธิ์มากไปสุวรรณภูมิ ปราบปรามพวกปีศาจแล้วได้แสดงพรหมชาลสูตร"

ในสมัยอาณาจักรทวารวดี ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครปฐม หรือจังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน หลักฐานที่ปรากฏอยู่ที่ทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น พระปฐมเจดีย์ ศิลารูปธรรมจักร แผ่นศิลาจารึกคาคา ยะ ชัมมา เขียนเป็นภาษามคธ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานพระปฐมเจดีย์) ฯลฯ โบราณวัตถุที่พบ แสดงถึงงานฝีมือของช่างหลวง นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียมประเพณีที่สัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเพณีการเคารพบูชาพระธาตุและประเพณีความนิยมเกี่ยวกับเรื่องชาดก อันเป็นเครื่องยืนยันว่า ณ ดินแดนนี้เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธศาสนาและพระพุทธศาสนาเป็นที่เคารพสักการะของพระมหากษัตริย์และประชาชน

ยุคที่ ๒ พุทธศาสนานิกายอจารียวาท ระยะเวลา พ.ศ. ๗๐๐ อิทธิพลคำสอนของพระพุทธศาสนา ฝ่ายอจารียวาทหรือมหายาน แผลขยายจากอินเดียมายังเกาะชวา และประเทศกัมพูชา ประเทศไทยก็ได้รับอิทธิพลด้วยเช่นกัน จนกระทั่ง พ.ศ. ๑๓๐๐ กษัตริย์อาณาจักรศรีวิชัย ในเกาะสุมาตรา ได้นำพระพุทธศาสนามหายานมาเผยแพร่ทางตอนใต้ของประเทศไทย เช่น นครศรีธรรมราช ตรัง พัทลุง ไทรบุรีและปัตตานี ฯลฯ หลักฐานที่ปรากฏอยู่ที่ทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น พระพิมพ์ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระบรมธาตุไชยา ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี บรมพุทโธในเกาะชวาของประเทศอินโดนีเซีย

ที่ศรีวิชัยนี้เจริญรุ่งเรืองด้วยวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนา ดังที่ ธรรมทาส พานิช บันทึกลงไว้ว่า “กรุงธรรมราชปุระที่นครศรีธรรมราชกับกรุงสุวรรณปุระที่เมืองไชยาเจริญรุ่งเรืองเคียงคู่กันมา และมีพระพุทธศาสนารุ่งเรืองบริสุทธิ กษัตริย์สองกรุงนี้จึงได้ประกาศเป็นโพธิราชแทนกษัตริย์ลังกา” และสองนครนี้ยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาอยู่จนทุกวันนี้” นอกจากนี้ยังมีบันทึกถึงความเจริญของพระพุทธศาสนาที่เมืองไชยาของหลวงจีนอี้จิง ที่เดินทางจากกวางตุ้งมาพร้อมกับพ่อค้าชาวเปอร์เซีย ได้แนะนำภิกษุที่จะไปอินเดียว่า “ท่านเหล่านั้นควรจะพักอยู่ที่ โฟ-ซี(ศรีวิชัย) สักปีหรือสองปี เตรียมตัวเรียนภาษาสันสกฤตก่อนจะเดินทางไปอินเดีย”

ที่ศรีวิชัยประชาชนนิยมหล่อพระพุทธรูปด้วยทองคำ นิยมประดิษฐ์ดอกบัวด้วยทองคำ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา นิยมทำบุญในวันอุโบสถ (๘ คำ และ ๑๕ คำ) ด้วยการบูชาพระ การให้ทาน รวมทั้งมีการทำตันกัลปพฤกษ์ถวายแก่พระสงฆ์ แสดงถึงความศรัทธาของพระมหากษัตริย์และประชาชนอันแรงกล้าที่มีต่อพระพุทธศาสนา และต่อมาใน พ.ศ. ๑๕๕๕ กษัตริย์อาณาจักรศรีวิชัย จากนครศรีธรรมราช ที่มาปกครองเมืองละโว้(ลพบุรี) ได้โปรดให้ราชบุตรไป

ปกครองประเทศกัมพูชา ทำให้พระพุทธศาสนานิกายมหายานแผ่ขยายและเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น จนถึงกัมพูชา

ยุคที่ ๓ พุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบพุกาม ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ พระเจ้าอนรุททมหาราช(อโนรธามังช่อ) กษัตริย์แห่งพุกาม(พม่า) ได้ขยายดินแดนครอบครองเมืองรามัญ(มอญ) รวมทั้งเมืองล้านนา จนถึงเมืองละโว้และทวารวดี ในครั้งนั้นพระเจ้าอนรุททมหาราชได้นำพระพุทธศาสนานิกายหินยาน(เถรวาท)แบบพุกาม เข้ามาเผยแผ่ในดินแดนที่ครอบครองไว้ด้วย หลักฐานที่ปรากฏอยู่มีทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น พระเจดีย์แบบพม่าในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง ฯลฯ

ยุคที่ ๔ พุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกา ประมาณ พ.ศ. ๑๖๕๖ พระเจ้าปรักรมพาทู แห่งลังกา ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จึงได้ส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ ต่อมาในปี พ.ศ. ๑๘๐๐ ได้มีการสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นที่เกาะลังกา ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๗ ในครั้งนี้พระสงฆ์จากประเทศต่าง ๆ เช่น พม่า ไทย มอญ ได้ทราบกิตติศัพท์เกี่ยวกับความเจริญทางพระพุทธศาสนา จึงเดินทางไปศึกษาพระธรรมวินัยและอุปสมบทใหม่เป็นแบบลังกาวงศ์ แล้วนำพระพุทธศาสนา กลับมาเผยแผ่ในประเทศของตน สำหรับประเทศไทยได้มีพระสงฆ์ที่ไปบวชเรียนนำคำสอนเข้ามาเผยแผ่ทางภาคใต้ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช หลักฐานที่ปรากฏอยู่มีทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุ ได้แก่ พระมหาธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

๓. วิวัฒนาการพุทธศาสนาสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย

สมัยสุโขทัย ประมาณ พ.ศ. ๑๘๓๗ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ได้ทรงนิมนต์พระสงฆ์เถรวาทแบบลังกาวงศ์ พร้อมด้วยพระไตรปิฎก และพระพุทธรูปหินศิลาจากนครศรีธรรมราช ขึ้นไปยังกรุงสุโขทัย ดังข้อความในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า "...มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจนปิฎก ไตรยหลวกว่า ปุ่ครู ในเมืองนี้ ทุกคนลุกแต่เมืองนครศรีธรรมราช มา..." และโปรดเกล้าฯ ให้ฟานักอยู่ที่วัดอรัญญิก เพื่อเทศนาสั่งสอนธรรมให้กับชาวสุโขทัย

"...พ่อขุนรามคำ

แหง เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยนี้ ปลุกไม้คา

ล นี้ได้สืบสืบเข้า จึงให้ช่างพันชะตารหิน ดังหว่าง

กลางไม้คาลนี้ วันเดือนดับ เดือนออก แปรวัน วั

น เดือนเต็ม เดือนบ่าง แปรวัน ผูกปุ่ ครูเถรมหาเถ

ร ชื่นนั่งเหนือชะดาร์หิน สวดธรรมแก่อุบาสก ผู้
ง ่วยจำศีล พิไชวันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหง
เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ชื่นนั่งเหนือชะดา
รหิน ให้ผู้ง ่วยลูกเจ้าลูกขุน ผู้ง ่วยถือบ้านถือ
เมือง...”

“...พ่อขุนรามคำแหง
เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ่วยบัว ่วยนา
ง ลูกเจ้า ลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง
ผู้ง ่วยมีสัทธาในพระพุทธานุศาสน์ ทรงศีลเมื่อพร
ษา ทุกคน...”

ครั้งนั้นพระสงฆ์ที่ฟ้านกอยู่ต่างก็ปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัย และพระมหากษัตริย์
ทรงประพฤติปฏิบัติและสั่งสอนธรรม จนกระทั่งสมัยพระยาสิทธิไทย พระองค์ทรงเลื่อมใสพระพุท
ศานามาก ทรงอัญเชิญพระศรีรัตนมหาธาตุจากลังกามาประดิษฐานในเมืองนครชุม และทรง
ปลุกต้นโพธิ์เพื่อบูชาพระธาตุ ทรงสร้างวัดเพื่อให้ภิกษุจำศีล โดยแบ่งการสร้างออกเป็น ๒ เขต
คือ คามวาสี เป็นวัดที่สร้างในหมู่บ้าน และอรัญญวาสี เป็นวัดที่ปลุกสร้างไว้ในป่า ในสมัย
พระยาสิทธิไทยจึงเป็นครั้งแรกที่ได้จัดพระสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะตามวัดที่สร้างขึ้น คือ คามวาสีและ
อรัญญวาสี สำหรับพระภิกษุที่มาจากลังกานั้นอยู่ในคณะอรัญญวาสี(พระวัดป่า)

พระยาสิทธิไทย ทรงใช้คำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญในการปกครอง และ
ปรารถนาให้ประชาชนยึดมั่นในพระพุทธศาสนา ดังข้อความในไตรภูมิพระร่วงว่า

“...ท้าวพระญาทั้งหลายจงตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรมทั้งหลาย ๑๐ ประการอย่าให้
ขาด จงรักลูกเจ้าเหง้าขุนทมนทนายไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย อย่าได้เลือกที่รัก อย่า
ได้มักที่ชัง แลรักเขาจงเสมอกันแล คนทั้งหลายนี้ยากที่จะเกิดมาเป็นคน ครั้นว่า
เกิดมาได้เป็นท้าวเป็นพระญาดั่งชาวเจ้าทั้งหลายนี้ ย่อมมีบุญสมภารมากแล้ว
จึงชาวเจ้าทั้งหลาย ุบุญรูธรรม รู้กลัวรู้ละอายแก่บาปนั้นจึงนึกเกิด จะบังคับถ้อย
ความสิ่งอันใดก็ตีด้วยใจอันชื้ออันชอบด้วยทางธรรม... ..แลสู่ชาวเจ้าทั้งหลายได้
รู้จักคุณแก้ว ๓ ประการ คือ พระพุทธิเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า ได้ไหว้นบ
คำรพแต่ก่อน แลพระธรรมอันบูรณาจารย์มีคั้นว่าพระพุทธิเจ้าเทศนาไว้ แลมี
นักปราชญ์ผู้รู้เทศนา ให้ท่านทั้งหลายฟังว่าอันใดชอบธรรม ควรชาวเจ้าจำแล
ทำตามอันนั้นอันใดว่ามีชอบธรรม ควรชาวเจ้าเว้นเสียทั้งหลายเว้นเสีย”

และพระยาสิทธิไทยทรงพระราชนิพนธ์ ไตรภูมิพระร่วง เพื่อสั่งสอนให้ประชาชนทำบุญ และละเว้นทำบาป ดังข้อความในบานแพนงของไตรภูมิภูคา ว่า “เจ้าพระญาเลไทยผู้เป็นลูก แห่งเจ้าพระญาเลไทย ผู้เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัชชนาลัยแลสุโขทัย.....แลเจ้าพระญา เลไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสัชชนาลัยอยู่ได้ ๖ เจ้า จึงได้สร้างไตรภูมิภูคานี้ขึ้นใส่เพื่อใด ลิ่น ? ใส่เพื่อมีอรรถพระอภิธรรมและโคจรเทศนาแก่พระมารดาท่านอันหนึ่ง.....ผู้ใดจะปรารถนา สวรรค์นิพพาน จงสดับนฟังไตรภูมิภูคาด้วยทำนุก่อสร้างอย่าได้ประมาทสักอันตั้งนี้ จงจะได้พบ พระศรีอารยไมตรีเจ้า...”

การที่พระยาสิทธิไทยทรงมีความรู้แตกฉานในพระพุทธศาสนา และได้ใช้เป็นหลักในการ ปกครอง ทำให้พระองค์ได้รับสัจดี ดังข้อความในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๖ ว่า “พระองค์ประกอบไป ด้วยทานบารมี คล้ายพระเวสสันดรด้วยปัญญาบารมีคล้ายกับ(พระนามชำระ) และด้วยศีลบารมี คล้ายกับพระสีลราช เป็นที่นักปราชญ์ทั้งหลายควรจะไปสรรเสริญพระองค์ฉลาดในโหรา ศาสตร์ มีคัมภีร์พยากรณ์ เป็นต้นทรงชำนาญในสภาวะแห่งพระไตรปิฎก มีนามว่า สิทธิไทย”

ต่อมาพระยาสิทธิไทย เสด็จออกผนวชใน พ.ศ. ๑๕๐๔ และมีจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า

“...ทรงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า ผลบุญที่อาตมา
บรรพชา อุปสมบทต่อพระศาสนา พระพุทธเป็นเจ้า
คราวนี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ
อินทสมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนาเป็นองค์
พระพุทธเจ้า นำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ...”

พระพุทธศาสนาเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของชาวสุโขทัยอย่างมาก อีกทั้งคำสอนใน พระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า ไตรภูมิพระร่วง หรือ ไตรภูมิภูคา อันเป็นวรรณคดีเล่มแรกของไทย และ สุภาสิตพระร่วง ที่สอนถึงคติธรรมในพระพุทธศาสนาและหลักการดำเนินชีวิตของคนไทย มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการหล่อหลอมลักษณะนิสัยและการกระทำของคนไทย รวมทั้งวัฒนธรรม ประเพณี ที่สืบเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนไทย จนเรียกได้ว่า วัฒน ธรรมประเพณีนั้นเป็น วัฒนธรรมไทย เป็นทั้งราชประเพณีและประเพณีไทย เช่น สงกรานต์ มาฆบูชา วิสาขบูชา ลอยกระทง ฯลฯ ส่งผลให้พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เจริญ แผ่ขยายและ หยั่งรากลึกในอาณาจักรสุโขทัยได้อย่างมั่นคง ทำให้สุโขทัยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนา ประจำชาติ อย่างไรก็ตาม คนไทยมีความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ จึงสามารถผสมผสานทั้ง ศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกันอย่างดี แม้พระมหากษัตริย์ก็ทรงให้ความ อุปถัมภ์ทั้ง ๒ ศาสนา

สมัยล้านนา ประมาณ พ.ศ. ๑๘๙๓ พระเจ้าเมืองรายมหาราช ทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ เป็นราชธานี ได้ทรงทูลขอให้พ่อขุนรามคำแหงส่งพระสงฆ์ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ล้านนา และทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดอรัญญาวาสขึ้นที่ป่าไผ่ เพื่อเป็นที่พำนักของพระสงฆ์จากสุโขทัย

ในปี พ.ศ. ๑๘๑๓ พระเจ้ากือนา แห่งล้านนา ได้ทรงส่งราชทูตมาเฝ้าพระยาสิทธิไทย แห่งกรุงสุโขทัย เพื่อทูลขอพระสุมนเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ล้านนา นับเป็นการเริ่มต้นของพระพุทธศาสนาในกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ในล้านนา พระเจ้ากือนาทรงศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ทรงสร้างวัดบุปผาราม(วัดสวนดอก) ที่เมืองเชียงใหม่ให้เป็นที่พำนัก และแต่งตั้งให้พระสุมนเถระเป็นพระมหาสวามีบุพพัตตะ ปกครองคณะสงฆ์ในกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ในล้านนา

ในปี พ.ศ. ๑๘๘๕ พระเจ้าติโลกราช ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาพระธรรมวินัย ซึ่งจัดขึ้นที่วัดโพธาราม(วัดเจ็ดยอด)ในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งในสมัยพระเจ้าติโลกราชนี้จัดได้ว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในล้านนาเป็นอย่างมาก รวมทั้งได้มีการแต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาโดยพระสงฆ์ ที่สำคัญ ได้แก่ พระสิริมังคลาจารย์ แต่งคัมภีร์มังคลัตถที่ปณีและคัมภีร์สมันตปาสาทิกา พระรัตนปัญญา แต่งคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ และยังมีปัญญาสชาดก ที่แต่งโดยภิกษุชาวเชียงใหม่ เนื้อหาว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต ๕๐ ชาติ เรียกว่า พระเจ้าห้าสิบชาติ อันเป็นเนื้อหาของนิทานพื้นบ้าน เช่น สมุทโฆษ สังข์ทอง พระรถเสน เป็นต้น

สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นสมัยที่อาณาจักรมีความเจริญรุ่งเรืองยาวนาน พระมหากษัตริย์ทรงยึดมั่นในพระพุทธศาสนา และทรงเสด็จออกผนวชตามราชประเพณีที่มีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัย โดยตลอด รวมทั้งมีการสร้างวัดในชั้นพระราชวัง คือ วัดพระศรีสรรเพชญ์ เช่นเดียวกับวัดมหาธาตุ สมัยสุโขทัย และมีการสร้างวัดจำนวนมาก ดังที่ บุญสม เจนใจ กล่าวไว้ว่า "ที่ไหนมีวัง ที่นั่นมีวัด ที่ไหนมีหมู่บ้าน ที่นั่นมีวัด" พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา จึงมีอิทธิพลต่อชาวไทยทุกคน ทำให้อยุธยาเจริญรุ่งเรืองด้วยวัฒนธรรมอย่างยิ่ง กระทั่งชาวต่างชาติยกย่องว่า

"อยุธยาเป็นอาณาจักรที่เกรียงไกร ราชสำนักวิจิตรมโหฬารหาที่เปรียบมิได้ พระราชวังแบ่งเป็นส่วนๆ มีพระตำหนักมากมาย ด้านหน้าปิดทองตลอด มีโรงช้างยาวเหยียด มีช่างงามเป็นร้อยเชือก.. ปราสาทราชมนต์เขี้ยวคู่มโหฬาร เป็นเมืองที่มั่งคั่งที่สุดในภาคตะวันออก... มีย่านการค้า มีช่างทุกชนิด มีผู้คนเดินกันเนืองแน่นถึงกับกล่าวกันว่ากรุงศรีอยุธยาใหญ่โตกว่ากรุงปารีสและกรุงลอนดอนในครั้งนั้นเสียอีก"

พระพุทธศาสนาในอยุธยาเจริญรุ่งเรืองมาโดยตลอด และที่สำคัญ คือ สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสร้างเมืองใหม่ที่หนองโสน แล้วสถาปกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี (พ.ศ. ๑๘๙๓) พระองค์ทรงอยู่ในฐานะสูงสุดเป็นเจ้าของแผ่นดิน เป็นจอมทัพ และทรงเป็นพุทธมามกะที่อยู่ในทศพิธราชธรรม ประชาชนก็ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา และมีการสร้างพระพุทธรูปอู่ทองที่หล่อด้วยสำริด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไทยเรานี้เจริญและนับถือพระพุทธศานา มายาวนานและมั่นคงโดยตลอด

สมัยพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) พระองค์ทรงสนพระทัยในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก และทรงเสด็จออกผนวช ณ วัดจุฬามณี ซึ่งในครั้งนั้นมีข้าราชการและประชาชนออกบวชตามเป็นอันมาก รวมทั้งมีพระสงฆ์จากเชียงใหม่เดินทางไปศึกษาพระธรรมวินัยที่ลังกา ต่อมาพระสงฆ์ที่ไปศึกษาจากลังกานำพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทมาเผยแผ่ในกรุงศรีอยุธยา และเรียกชื่อนิกายใหม่ว่า "พระพุทธศาสนานิกายวันรัตวงศ์"(คณะวัดป่าแก้ว)

ในปี พ.ศ. ๒๒๙๓ พระพุทธศาสนาในลังกาได้เสื่อมลง พระเจ้ากิตติศิริราชสิงห์ กษัตริย์แห่งลังกา จึงได้ส่งคณะทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา พร้อมกับส่งกุลบุตรชาวสิงหลมาอุปสมบทเป็นภิกษุกับพระสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๒๙๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา ได้ส่งคณะสงฆ์ไทยจำนวน ๑๕ องค์ โดยมีพระอุบาลีและพระอริยมุนีเป็นหัวหน้าคณะเดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ลังกาทำให้พระพุทธศาสนาที่ลังกาเจริญรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้ง และพระพุทธศาสนาที่ไปเผยแผ่ในลังกาครั้งนี้ได้ชื่อเรียกว่า "นิกายอุบาลีวงศ์ หรือ สยามวงศ์" ซึ่งเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ในสมัยกรุงศรีอยุธยายังมีประเพณีที่แพร่หลาย คือ การบวชเรียน โดยคำนึงถึงการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญของการบวช จึงทำให้การเล่าเรียนตามวัดแพร่หลาย ผู้ปกครองมักพาเด็กไปฝากที่วัดเพื่อให้ได้ศึกษาเล่าเรียน ฉะนั้นวัดจึงมีความสำคัญต่อประชาชนอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นสถานศึกษาเล่าเรียนในชั้นต้น" อีกทั้งได้มีการสร้างวัดขึ้นจำนวนมาก จนกระทั่งมีคำกล่าวที่ว่า "เมื่อครั้งบ้านเมืองดีเขาสร้างวัดให้ลูกเล่น" ต่อมาได้มีการแต่งตั้งพระภิกษุสงฆ์ที่สำคัญคือ มหาชาติ"คำหลวง แต่งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กายมมหาชาติ แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมุทโฆษ คำฉัน แต่งขึ้นในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระมาลัยคำหลวงและนันทสวาทสวดคำหลวง แต่งขึ้นในสมัยของพระเจ้าบรมโกษฐ์

ความเจริญรุ่งเรืองอันยาวนานของอยุธยา ภายใต้ร่มเงาแห่งพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์และประชาชนได้สร้างศาสนวัตถุด้วยจิตศรัทธาอันแรงกล้า ตลอดจนมีขนบธรรมเนียม

ประเพณีทางพระพุทธศาสนา ทั้งการทำบุญ ตักบาตร ในวันสำคัญทางศาสนา อย่างไรก็ตาม สิ่งซึ่งเป็นพื้นฐานจิตใจของคนไทย คือ ความเชื่อในเรื่องผีตางเทวดาและไสยศาสตร์ของศาสนา พราหมณ์นั้น ยังคงผสมผสานอยู่อย่างมั่นคงโดยมิได้มีการแตกแยกออกจากความเป็นคนไทย

เมื่อศาสนาอื่น ๆ เข้ามาเผยแพร่ ทั้งศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลามคนไทยก็เปิดโอกาสให้ แสดงความคิดเห็นและเผยแพร่ได้ โดยมีได้มีความขัดแย้ง แม้พระมหากษัตริย์เองก็ทรงให้ เสรีภาพแก่ประชาชน กรุงศรีอยุธยาจึงกล่าวได้ว่ามีศาสนาหลายศาสนา ผู้คนมีเสรีภาพใน การนับถือศาสนา โดยไม่ต้องเกรงว่าจะได้รับการลงทัณฑ์หรือถูกกีดกันแกล้ง

เช่น ปี พ.ศ. ๒๑๔๔ มีพ่อค้าสองพี่น้อง ชื่อ เจกอะหมัด และมะหะหมัดสะอิด ชาวเมือง กุ่ม ประเทศเปอร์เซีย(อิหร่าน) นับถือศาสนาอิสลามนิกายชีอะห์ ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทั้งสองมีความสามารถด้านการค้า ต่อมาพระเจ้าทรงธรรม(พ.ศ. ๒๑๔๓-๒๑๗๑)โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาเจกอะหมัดรัตนราชเศรษฐี ต่อมาเมื่อปราบพวกญี่ปุ่นที่ก่อจลาจลขึ้นใน กรุงศรีอยุธยา พระเจ้าทรงธรรมโปรดฯ ให้เป็นพระยากลาโหมศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหนายกอัคร มหาเสนาบดีปักษ์ใต้ และทรงให้มะหะหมัดสะอิด เป็นเจ้าพระยาเจกอะหมัดรัตนราชเศรษฐี ว่า ที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีฝ่ายเหนือ นับได้ว่าเป็นมุสลิมที่ได้รับราชการมีตำแหน่งสูงสุด หรือในปี พ.ศ. ๒๒๐๕ ฝรั่งเศสส่งบาทหลวงมาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ และไทยเปิดโอกาสให้เผย แผ่โดยมิได้ปิดกั้น จนทำให้ บาทหลวง ฌอง เดอบูร์ เขียนบันทึกไว้เมื่อครั้งเข้ามากรุงศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า

ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะมีประเทศใดในโลก ที่มีศาสนาอยู่มากมาย
และแต่ละศาสนาสามารถปฏิบัติพิธีกรรมของตน
ได้อย่างเสรีเท่ากับประเทศสยาม^{๖๐}

แม้กระทั่ง นายพลฟอร์ บัง ชาวฝรั่งเศส ที่เข้ามากรุงศรีอยุธยา ก็บันทึกไว้ว่า "เมื่อผู้สั่ง สอนศาสนาของเราแสดงคริสต์ธรรม คนไทยซึ่งเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย นั่งฟังธรรมปริยายนั้น เหมือนฟังคนเล่านิทานให้เด็กฟัง ความพอใจของเขานั้นไม่ว่าจะสอนศาสนาใด ก็ชอบฟังทั้งนั้น พระภิกษุสงฆ์ไม่เถียงเรื่องศาสนากับผู้หนึ่งผู้ใดเลย เมื่อมีคนยกคริสต์ธรรมหรือศาสนาใดๆ มา พูดยกกับท่าน ท่านก็ว่าดีทั้งนั้น"^{๖๑}

ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๒๒๘ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ส่งทูตเข้ามาติดต่อให้พระนารายณ์
มหाराชทรงเข้ารีต แต่พระองค์ไม่เข้ารีต และทรงปรารถนาถึงพระราชสารของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
ตอนหนึ่งว่า

**“พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะให้เราเข้ารีตตั้งนั้นหรือ
เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่มาก**

**เพราะในราชวงศ์ของเราก็ได้นับถือพระพุทธศาสนามาช้านานแล้ว
จะให้เราเปลี่ยนศาสนาอย่างนี้เป็นการยากอยู่
และถ้าพระผู้เป็นเจ้าของผู้สร้างฟ้า สร้างดิน
จะต้องการให้คนทั่วไปนับถือศาสนาเดียวกันแล้ว
พระเจ้ามักจัดการให้เป็นเช่นนั้นเสียแล้วหรือ”**

และพระองค์ทรงให้เหตุผลว่า “ที่นับถือพระพุทธศาสนานี้ก็ด้วย พระเป็นเจ้าของท่านได้
ลิขิตไว้แล้วให้เราเป็นเช่นนี้” ส่วนประชาชนก็มีได้บังคับเรื่องการนับถือศาสนา ให้เป็นไปตาม
ความสมัครใจ เมื่อฝรั่งเศสใช้กลวิธีทางศาสนาให้ไทยเป็นเมืองขึ้นไม่ได้ ก็ใช้วิธีการบังคับจาก
กองทหาร โดยตั้งเงื่อนไขว่า ฝรั่งเศสต้องสามารถตั้งสถานการค้าในไทยได้ และมีเสรีภาพในการ
ค้าโดยไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าและขาออก ฝรั่งเศสมีสิทธิ์แต่เพียงผู้เดียวในการค้าตึกในเกาะ
กลาง และดินแดนที่ขึ้นกับเกาะกลาง อีกทั้งมีสิทธิ์ที่จะเปิดสถานการค้าที่ใดก็ได้ที่เห็นว่า
เหมาะสม และต้องมีสิทธิเสรีภาพในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ และไทยจะต้องอนุญาตให้กอง
ทหารฝรั่งเศสประจำอยู่ในไทย และถ้าการเจรจาไม่สำเร็จให้ใช้กำลังเข้ายึดบางกอกให้ได้

สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) หลังจากที่พระยาวชิรปราการ(สิน) และ
ทหารหาญ กู้ชาติคืนจากพม่า ในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ แล้วตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ทรงสถาปนา
องค์เป็นพระเจ้ากรุงธนบุรี” ทรงจารึกไว้ว่า

**“อันตัวพ่อ ชื่อว่า พระยาตาก
ทนทุกข์ยาก กู้ชาติ พระศาสนา
ถวายแผ่นดิน ให้เป็น พุทธบูชา
แต่ศาสนา สมณะ พระพุทธโคดม
ให้ยืนยง คงถาวร ห้าพันปี
สมณะพราหมณ์ชี ปฏิบัติ ให้พอสม
เจริญสมณะ วิปัสสนา พ่อชื่นชม
ถวายบังคม รอยบาท พระศาสดา**

คิดถึงพ่อ พ่ออยู่ คู่กับเจ้า
ชาติของเรา คงอยู่ คู่พระศาสนา
พระศาสนา อยู่ยง คู่องค์กษัตรา
พระศาสนา ผากไว้ ให้คู่กัน"

แล้วก็ทรงเริ่มฟื้นฟูพระพุทธศาสนาที่เสื่อมลง อันเนื่องมาจากผลของสงครามที่ทำให้ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ พระเจ้าตากสินมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สืบหาพระสงฆ์ผู้ทรงภูมิธรรมจากทั่วประเทศ มาประชุมร่วมกันที่วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม ในปัจจุบัน) เพื่อประชุมและคัดเลือกเป็นผู้นำคณะสงฆ์ ครั้งนั้นที่ประชุมได้มีมติเลือกพระอาจารย์ดี วัดประตู่ กรุงศรีอยุธยา สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกของกรุงธนบุรีและเป็นผู้รับผิดชอบในการปกครองคณะสงฆ์ พร้อมกับฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้มั่นคง ครั้งนั้นพระเจ้าตากสินมหาราช ได้อาราธนาพระสงฆ์ที่หนีภัยสงครามมาจำพรรษาประจำอารามต่างๆ และทรงบูรณะ ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระเจดีย์ พระพุทธรูปสำคัญ และวัดวาอารามต่างๆ เช่น วัดบางหว้าใหญ่ วัดแจ้ง(วัดอรุณราชวราราม) วัดหงส์ ฯลฯ นอกจากนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขอยืมพระไตรปิฎกจากล้านนา และนครศรีธรรมราชมาคัดลอกไว้เป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวง

สมัยรัตนโกสินทร์ พื้นฐานทางจิตใจของคนไทยที่หล่อหลอมด้วยพระพุทธศาสนา มาตั้งแต่สุโขทัย อยุธยา และธนบุรี ทำให้เมืองไทยเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงปัจจุบัน สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์คนไทยก็ยังมั่นในพระพุทธศาสนา และเกิดเหตุการณ์ที่เด่นๆ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ในรัชกาลต่างๆ อยู่มาก ที่สำคัญ คือ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) ทรงย้ายเมืองหลวงจากฝั่งธนบุรีมาอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และตั้งเมืองหลวงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ให้ชื่อว่า "กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวศน์ มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิตย์ สักกะทัตติยะ วิษณุกรรมประสิทธิ์"

แปลว่า "กรุงเทพมหานครเป็นพระมหานครที่ดำรงรักษาพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร คือ พระแก้วมรกต เป็นแก้วอย่างดีมีสิริประเสริฐสำหรับพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ประดิษฐานกรุงเทพมหานครนี้"

ต่อมาทรงมีบันทึกว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร เมื่อทรงสดับพระสงฆ์ราชาคณะถวายพรโดยพิสดาร ดังนั้นจึงดำรัสว่า ครั้นนี้ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงมีอุตสาหะในฝ่ายพุทธจักร ให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์เกิดขึ้นจงได้ ทางฝ่ายอาณาจักรที่จะเป็นศาสนูปถัมภกนั้น เป็นพนักงานของโยม โยมจะสูญเสียละชีวิตเพื่อบูชาพระรัตนตรัย สุดแต่จะให้พระปริยัติบริบูรณ์ เป็นมูลที่ตั้งพระพุทธศาสนาจงได้”

เมื่อเสด็จในราชการสงคราม จะทรงมีพระชัยหลังช้างนำเสด็จไปในราชการทัพทุกครั้ง และประสบชัยชนะทุกครั้ง จนกระทั่งการรุกรานจากพม่าลดลง ประชาชนอยู่สุขสบายมากขึ้น บ้านเมืองมีความสมบูรณ์ดังเช่นอดีต ดังบันทึกของ จอห์น ครอว์เฟิร์ด ว่า

“อาณาจักรสยาม...มีดินและการเพาะปลูกนานาชนิด
ข้าพเจ้า(ครอว์เฟิร์ด) เชื่อว่า คงจะไม่ผิดที่กล่าวว่า
ไม่มีประเทศใดในโลกที่อุดมสมบูรณ์เช่นนี้
เพราะไม่แต่จะอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุ พืชพันธุ์
ธัญญาหาร และปศุสัตว์นานาชนิด

แต่ยังอุดมไปด้วยผลผลิตที่จะช่วยกระตุ้นให้มีการค้าพาณิชย์เกิดขึ้น
และเป็นที่น่าสนใจของชาวต่างประเทศที่จะเข้ามาทำนกอาศัย”

รัชกาลที่ ๑ ทรงโปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นพระราชวัง เช่นเดียวกับวัดมหาธาตุ สมัยสุโขทัย และวัดพระศรีสรรเพชญ์ สมัยกรุงศรีอยุธยา และที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธรูปมหาณีนรัตนปฏิมากร(พระแก้วมรกต) อันเป็นนามของ “กรุงเทพฯ” อีกทั้งทรงสร้างวัดสุทัศนเทพวราราม รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดอื่นๆ อีก ได้แก่ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุวรณาราม วัดราชบูรณะ วัดราชสิทธิธาราม เป็นต้น

ทรงเล็งเห็นว่าอาณาจักรจะดำรงอยู่อย่างมั่นคง พระพุทธศาสนาและประชาชนจะอยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ด้วยพระบารมีของพระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจอย่างเข้มแข็ง ดังข้อความในพระราชกำหนดว่า

“...ฝ่ายสมณพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง
แต่บัดนี้ตาอยู่ในแคว้นแคว้นแผ่นดินช้อขอบขันทเสมา
อาไศรยเปนศุก แลตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ได้ ก็เพราะ
พระราชกฤษฎาเดชานุภาพพระบารมีสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า

ศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบ...ให้มีพระธรรมเทศนาเป็นธรรมทาน

ให้ข้าทูลละอองทูลีพระบาทพัง ดั่งให้พระนิพพานเป็นทานเป็นปฏิบัติบูชา...^{๑๖}

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๓๖๗) การ
พระพุทธศาสนายังเหมือนเดิม และทรงสร้างโรงงาน แจกอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรคแก่
ประชาชน ต่อในปี พ.ศ. ๒๓๖๑ ทรงปรารภจะบำเพ็ญพระราชกุศล ให้เป็นการพิเศษ สมเด็จพระ
พระสังฆราช(มี) จึงทรงถวายพระพรให้ทรงประกอบพิธีวิสาขบูชา นับเป็นครั้งแรกในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ที่พระเจ้าแผ่นดินประกอบพิธีวิสาขบูชา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๘๔) ทรงโปรดให้
ทำโรงงานขึ้นที่ข้างกำแพงพระราชวังให้อาหาร ยา และแจกเงินแก่ผู้เชิญใจ คนชรา เดือนหนึ่ง
แปดครั้งด้วยกัน นอกจากนี้ยังได้ทรงนิมนต์พระสงฆ์มาเทศนาสั่งสอนในวันให้ทานด้วย ถือเป็น
การให้ธรรมทานอีกอย่างหนึ่ง^{๑๗} อีกทั้งทรงห้าม “ตกปลาล่าสัตว์” ทุกวันพระของเดือน ไม่ว่าจะ
เป็นข้างขึ้นหรือข้างแรม “การตกปลาล่าสัตว์เป็นอันห้ามอย่างกวดขันมาก ผู้ใดละเมิดจะถูกปรับ
โทษและอาจถูกโบย”^{๑๘}

และทรงให้มีการตรวจสอบอักษรและพยัญชนะ พร้อมทั้งเทียบเคียงกับพระไตรปิฎก
ของลังกาและของมอญ จนทำให้ได้ชื่อว่าเป็นสมัยที่มีพระไตรปิฎกดีเยี่ยมกว่าสมัยใดๆ รวมทั้ง
การสร้างพระไตรปิฎกเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้น ได้แก่ วัด
เทพธิดาราม วัดราชนัดดาราม ในกรุงเทพฯ และวัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี เป็นต้น
ในวาระสุดท้ายที่ทรงประชวรอยู่ พระองค์ได้แสดงความห่วงใยพระพุทธศาสนาอย่างมาก
ได้ตรัสกับข้าราชการบริพารที่ไว้วางพระราชหฤทัยว่า ถ้าผู้ใดเป็นกษัตริย์แล้วให้ช่วยบอกกษัตริย์
องค์นั้นขอเงินในพระคลังที่เหลือเอาไปทำบุญบำรุงวัดวาอารามที่ทรงสร้างไว้และค้างอยู่ให้เสร็จ

ในรัชกาลที่ ๓ นี้ยังมีเหตุการณ์ที่สำคัญ สืบเนื่องมาจากในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ พระเจ้า
น้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎฯ (รัชกาลที่ ๔) เสด็จออกผนวชเป็นภิกษุตามราชประเพณี และได้
พระนามฉายาว่า “วชิรญาณภิกขุ” จำพรรษาอยู่ที่วัดสมอราย(วัดราชาธิวาสในปัจจุบัน) ทรงเป็น
ภิกษุที่มีความรอบรู้พุทธปรัชญา ศาสนศาสตร์ รวมทั้งรู้ศาสนาคริสต์เป็นอย่างดี โดยศึกษาจาก
หมอสอนศาสนา และยังมีความรู้ทั้งภาษาลาติน ภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์และ
วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ จนกระทั่งได้สมญานามว่า “จอมปราชญ์ของไทย”

ครั้งหนึ่งเมื่อพระวชิรญาณภิกขุได้เห็นภิกษุชาวมอญ นามว่าพระพุทธรังโส เป็นผู้ที่มี
วัตรปฏิบัติตั้งงามเป็นที่เลื่อมใสศรัทธา จึงขอรับการอุปสมบทใหม่ตามแบบพระมอญรามัญวงศ์
ในขณะกัลยาณี เมื่อพระวชิรญาณภิกขุปฏิบัติตามแบบพระมอญอย่างเคร่งครัด อีกทั้งเป็น

เจ้านายชั้นสูงมาก่อน ประชาชนจึงเกิดความเลื่อมใสศรัทธาและบวชตามแบบอย่างจำนวนมาก ต่อมาจึงได้มีการจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่ขึ้น เรียกว่า “คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย” สำหรับภิกษุที่ไม่ได้บวชตามแบบใหม่ หรือภิกษุที่มีอยู่แต่เดิมให้เรียกว่า “คณะสงฆ์มหานิกาย” สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน^{๓๒}

การตั้งคณะสงฆ์ขึ้นมาใหม่ในครั้งนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบันทึกไว้ว่า ประชาชนที่อยู่ห่างไกลเมืองหลวงส่วนใหญ่มิได้สนใจ ทำให้ผู้ที่นับถืออยู่ในกลุ่มเล็กๆ แต่ก็เป็นบุคคลที่มีชื่อเสียงและทรงอำนาจ ดังนั้นจึงเป็นตัวอย่างอันดีแก่ภิกษุสงฆ์ในธรรมยุติกนิกาย ทำให้พระพุทธศาสนาใหม่นี้เป็นแบบฉบับอันดี สำหรับงานสำคัญของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย คือ การตรวจสอบคัมภีร์พระวินัยที่มีอยู่ในเวลานั้น กับที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท(หินยาน) เพื่อให้ได้ต้นฉบับคัมภีร์อันถูกต้อง มีการตรวจสอบเรื่องราวต่างๆ ว่าจะตรงกับคัมภีร์เดิมหรือไม่^{๓๓}

พระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกาย เน้นการปฏิบัติตนแบบสันโดษ และเห็นว่า คำสอนในนิทานชาดกต่างๆ เป็นเสมือนนิยายปรัมปรา การเชื่อเรื่องโชคลาง ผีสาง เทวดา และพระเป็นเจ้าในศาสนาคริสต์เป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นเรื่องที่ไม่หาเหตุผลมิได้ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้หันมานั้น และทำความเข้าใจเรื่องเหตุผลของพระธรรมคำสอนและวินัยบัญญัติที่พระพุทธเจ้ากำหนดไว้เท่านั้น สิ่งที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ คือ การเปลี่ยนจากความเชื่อในพระพุทธศาสนา มาเป็นการใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนา ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากอิทธิพลของศาสนาคริสต์ที่พยายามแผ่ขยายมากขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) พระองค์ได้ทรงผนวชนานถึง ๒๗ พรรษา ก่อนที่จะได้ขึ้นครองราชย์สมบัติ ระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้น ทรงอยู่ในสังคมของพระภิกษุซึ่งเป็นสังคมที่มีลักษณะเป็นประชาธิปไตยอย่างมากทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสเรียนรู้ถึงความเสมอภาคในสังคมของพระสงฆ์^{๓๔} ทรงมีโอกาสใกล้ชิดกับประชาชนอย่างมาก เพราะต้องเสด็จออกบิณฑบาตในเขตต่างๆ รวมทั้งการเสด็จจุดธูปไปยังพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ ประเทศตะวันตกเข้ามาติดต่อกับไทยอย่างมากมาเป็นประวัติการณ์ ในรูปแบบการคุกคามด้วยการค้า วิชาการสมัยใหม่และศาสนา ศาสนาที่เข้ามาและมีอิทธิพลในครั้งนั้น คือ ศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสแตนต์ ที่เข้ามาโดยบาทหลวงชาวอเมริกัน ศาสนาอิสลามโดยชาวเปอร์เซีย พระองค์ทรงมีนโยบาย รับเอาวิชาการทางตะวันตกเข้ามาปรับปรุงความเจริญของประเทศให้ก้าวหน้าทันสมัย เพื่อแนะนำแนวทางการพัฒนาในอนาคต แต่

เหตุผลที่สำคัญที่สุด คือเพื่อมิให้มหาอำนาจฉวยโอกาสยึดครองไทยโดยมีข้ออ้างว่า
รัฐบาลไทยไม่สามารถอำนวยความสะดวกให้เกิดขึ้นได้

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้บันทึกไว้ว่า “พวก
นักสอนศาสนาต่างประเทศก็เริ่มแสดงความหักหาญ โจมตีพระพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนาที่
ล้าหลัง เหมาะสำหรับชนชาติที่ด้อยพัฒนาเท่านั้น”^{๑๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชา
บุณนาค) จึงได้รวบรวมแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนา และเหตุผลมาหักล้างข้อกล่าวหาทั้ง
หมอสอนศาสนาทั้งชาวเยอรมันและชาวอเมริกัน ที่กำลังเผยแพร่ศาสนาและพยายามให้คนไทย
เข้ารับรีด ทำให้หมอสอนศาสนาไม่พอใจอย่างยิ่ง เพราะต้องจ้านต่อคำชี้แจง เช่น การสนทนาว่า

เจ้าพระยา : พระผู้สร้างสิ่งสารพัดทั้งปวงท่านได้สร้างมนุษย์มาแล้วทำไมจึงสร้าง
พระเจ้าข้างไทย พระเจ้าข้างพราหมณ์ พระเจ้าข้างแขก พระเจ้าข้างศาสนาอื่น...

หมอกัสแวนด์ : พระยะโฮวาท่านได้สร้างมนุษย์มากก็เพื่อจะให้ถือศาสนาอย่างเดียวกัน
หมด แต่มนุษย์นั้นสับสนไปต่างๆ เพราะมารผีปิศาจเข้าล่อลวงในน้ำใจให้มนุษย์ ได้ตั้งตัวเป็น
อาจารย์ใหญ่ขึ้นหลายตำบล สำแดงตัวว่าเป็นพระเจ้าจึงสั่งสอนให้ผิดคำสอนพระเจ้าไป...

เจ้าพระยา : เทพยดาที่จีนเขานับถือมีหรือไม่มี

หมอกัสแวนด์ : ไม่มีเทวดา ไม่เห็นตัวอยู่ที่ไหนไม่มี มีแต่เทวดาคือทูตสวรรค์สำหรับ
รับใช้พระยะโฮวาจำพวกหนึ่งเท่านั้น กับผีปิศาจที่พระเจ้าสาปมาให้เป็นมารมาหลอกลวงให้คน
เชื่อนับถือเท่านั้น...

เจ้าพระยา : พระยะโฮวามีหรือไม่มี

หมอกัสแวนด์ : มีแน่แท้ทีเดียว

เจ้าพระยา : เทวดาไม่มีไม่เห็นตัว ก็พระยะโฮวาก็ไม่ได้เห็นตัวท่านเหมือนกัน ทำไม
หมอจึงว่ามี

หมอกัสแวนด์ : ไม่เห็นตัวท่านก็จริง แต่สิ่งของท่านสร้างไว้สารพัดทั้งปวงในโลก...
พระเจ้าสร้างหมดทุกสิ่งไม่สงสัยเลยจนชั้นแต่กรวดแลทรายก็เป็นเองไม่ได้...

เจ้าพระยา : หมอว่าหมอมีเจ้าของ มีผู้สร้าง มีผู้ทำไว้จึงเป็นขึ้นได้ ที่สุดจนชั้นเมล็ด
กรวด เมล็ดทรายก็มีผู้สร้าง ก็ก้อนเมล็ดนี้ก็เป็นหินเป็นกรวดขึ้นในกระเพาะปัสสาวะมนุษย์
จะมีผู้สร้างขึ้นหรือจึงเป็นขึ้นได้

หมอกัสแวนด์ : มีผู้สร้างหมดทุกสิ่ง สิ่งอะไรก็ตามจะเป็นเองไม่ได้

เจ้าพระยา : “ถ้ามีผู้สร้างเมล็ดนี้ขึ้นในตัวมนุษย์แล้วก็มนุษย์ที่เป็นนี้มัน มีความผิด
สิ่งไร พระจึงมาสร้างลูกนี้ขึ้นในตัวมนุษย์ให้ตายเสีย ก็หมอเป็นลูกศิษย์ของพระผู้สร้าง แล้วมา

ฝ่าเอาถูกนี้ว้ออกเสีย ให้โรคหายไปในั้นก็จะมีมิตต่อความประสงค์ของพระไปหรือ ด้วย พระจะทำให้เขาตาย แล้วหมอมารักษาขึ้นไว้จะมีเป็นการขัดรับสิ่งไปหรือ

ครั้งว่าดังนั้นแล้วหมอก็โกรธ ว่าเป็นบุคคลสอนยาก หมอก็กลับไปเสีย...”^{๖๖}

การที่เจ้าพระยาทิพากร ให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนา ก็เพราะเห็นว่า ศาสนานั้น เป็นเรื่องใหญ่ ดังข้อความว่า

...“ข้อศาสนาเล่าก็เป็นการใหญ่ เพราะจะต้องนับถือไปจนวันตาย... คนถือ ศาสนาไหน ก็เข้าใจว่าศาสนาของตัวๆ ดีกว่าศาสนาอื่น ไม่คิดสืบเสาะว่า ศาสนาไหนจะดีแบบคายน้าง ในตาก็มี หูก็มี ปัญญาก็มีด้วยกันทุกคน... ท่าน ทั้งปวงที่สงสัยในพุทธศาสนาอยู่ในใจนั้น ลืมตาเปิดหูตาดูตรงในทาง ศาสนา คำสั่งสอนของตัวที่ถืออยู่ๆ ของผู้อื่นจะมีความวิเศษเป็นที่ไวใจแก่ ตนอย่างไรบ้าง ถ้าเห็นดีแล้วจะได้ถือเอาเป็นที่พึ่งไปจนวันตาย...”^{๖๗}

ครั้งนั้น เจ้าพระยาทิพากรทรงหมหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) ได้แต่ง “หนังสือแสดง กิจจานุกิจ” เพื่อเผยแพร่ให้คนไทยรู้จักเกี่ยวกับ วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ศาสนาเปรียบเทียบ และ ที่สำคัญอย่างยิ่งคือให้รู้จักกับพระพุทธศาสนา มากกว่าการรู้เรื่องยักษ์ลี้กนาง มนุษย์รบยักษ์ จึงได้เขียนไว้ว่า

“อนึ่งเห็นว่าในประเทศสยามนี้ มีหนังสือสำหรับที่จะอ่านนั้นน้อยนัก แล้ว หนังสือที่จะอ่านนั้นเล่า ก็เป็นแต่เรื่องประโลมโลกย์ ยักษ์ลี้กนาง มนุษย์รบ ยักษ์ มีฤทธิ์เหาะได้ฝ่าไม่ตาย ชุบคนตายให้เป็นขึ้นมาได้...ตำราภาให้ฉลาด นั้นมีน้อย เรื่องราวเหล่านั้นอ่านยังคำ ไม่เป็นคุณ ไม่เป็นประโยชน์อันใดนัก กลับชักให้หลงไปเสียอีก มาเห็นว่าคนบางจำพวกในประเทศนี้ จิตจางต่อ ศาสนาไมใคร่จะแสวงหาความจริง คนต่างประเทศเขามีความอุสาห์สั่งสอนกัน ก็ชาวสยามนี้ชี้เกียจสั่งสอนกัน ดูเป็นน่าอดสูแก่คนเหล่านั้น ข้าพเจ้ามี ความปรารถนาจะให้คนที่ไม่รู้ในทางศาสนานั้นรู้ขึ้น จะไม่ต้องอดสูแก่ผู้ที่เขารู้ นั้น”^{๖๘}

ด้วยการใช้เหตุผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้านายต่างๆ ที่พยายามให้ไทยรอดพ้นจากการยึดครองของต่างชาติ จึงทำให้พระพุทธศาสนายังคงอยู่ในสังคมไทยได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนมาโดยตลอด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓) เป็นระยะที่ชาติมหาอำนาจตะวันตกได้ยึดครองดินแดนต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้จนทั่ว และกำลังคุกคามดินแดนไทย พระองค์จึงทรงจำเป็นต้องจัดให้มีการปฏิรูปการปกครองในเมืองไทย เพื่อมิให้ชาติมหาอำนาจถือเป็นข้ออ้างว่าไทยล่าหลังและเข้ามายึดอำนาจการปกครอง พระองค์ทรงเร่งฟื้นฟูสนับสนุนพระพุทธศาสนา และทรงให้ผูกตราแผ่นดินขึ้น โดยสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเขียนเป็นตัวหนังสือคาถา ว่า

“สพฺพเส สงฺฆุตานํ สามคฺคี วุฑฺฒิสาธิกา”

แปลว่า ความพร้อมเพรียงของชนผู้เป็นหมู่ยังความเจริญให้สำเร็จ

พระองค์ทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ที่สำคัญ ได้แก่

การศึกษา พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก อีกทั้งในรัชกาลของพระองค์ยังมีนักปราชญ์ทางด้านพุทธศาสนาที่สำคัญคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นดวงประทีปแก้วแห่งคณะสงฆ์ไทย ผู้วางหลักสูตรการศึกษาแผนกนักธรรมตรี โท เอก หลักสูตรบาลีศึกษาตั้งแต่ เปรียญ ๑ ประโยคถึงเปรียญ ๙ ประโยค และจัดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่รวมทั้งวางหลักเกณฑ์ในการบรรพชา อุปสมบท และการเทศนา และทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้นให้มีควมวิดกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากการศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียนคงจะประพฤติดีดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องตำเนนตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็คล่องมากขึ้นและโกงพิสดารมากขึ้นการที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีและคนชั่วเป็นแต่ได้วิธีที่จะเรียนความดี ความชั่วได้คล่องขึ้น”

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัย ที่วัดบวรนิเวศวิหาร และตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่วัด

มหาชาคฤวราชวังสฤษฏี เพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาพระพุทธศาสนาและวิชาการสมัยใหม่ตามความเหมาะสม

การปกครองคณะสงฆ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เพื่อให้การบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ โดยตั้งคณะกรรมการมหาเถรสมาคมให้เป็นองค์กรสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ได้จัดอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการ หมวดยกกับบัญชาในมณฑลเมือง อำเภอ ตำบล ให้ขึ้นต่อกันโดยลำดับ กำหนดหน้าที่อธิการวัดและกิจการที่จะรักษาผลประโยชน์ของพระศาสนา”

การสร้างพระไตรปิฎก พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นครั้งแรก แทนการจาร(เขียน)ลงใบลาน ซึ่งในครั้งนี้มี การพิมพ์พระไตรปิฎกจำนวน ๑,๐๐๐ ชุด ๆ ละ ๓๕ เล่ม แล้วพระราชทานให้พระอารามหลวงทุกแห่ง

การสร้างวัด พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัด ได้แก่ วัดเบญจมบพิตร วัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทราวาส และวัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอิน เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘) พระองค์ทรงใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางการปกครองตามแบบอย่างของพระมหากษัตริย์ในอดีต และทรงมีพระราชดำริให้เยาวชนศึกษาธรรมในพระพุทธศาสนา ด้วยเห็นว่า

“ศาสนาการสอนให้ถูกต้อง ศาสนาจะเป็นยาบำรุงกำลัง บำรุงน้ำใจให้
ทนความลำบากได้ ให้มีแรงที่จะทำการงานของตนให้เป็นผลสำเร็จ
และยังเป็นยาที่จะสมานหัวใจให้หายเจ็บปวดในยามทุกข์ได้ด้วย...

พวกเราทุกๆ คน ควรพยายามให้เด็ก ๆ ลูกหลานของเรามี “ยา”
สำคัญคือ คำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าติดตัวไว้เป็น
กำลังเพราะ “ยา” อย่างนี้เป็นทั้ง “ยาบำรุงกำลัง” และ “ยาสมานหรือ
ระงับความเจ็บปวด”

ทรงให้มีธงชาติอันเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นไทย เรียกว่า "ธงไตรรงค์" มีความหมายว่า เครื่องหมายแห่งไตรรงค์ และทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ขอรำว่าพรรณบรรยาย ความคิดเครื่องหมาย
แห่งสีทั้งสามงามกนัต
ขาวคือบริสุทธิ์ศรีสวัสดิ์ หมายถึงพระไตรรัตน์
และธรรมะคัมภีร์ไทย
แดงคือโลหิตเราชาวไทย ซึ่งยอมสละได้
เพื่อรักษาชาติศาสนา
น้ำเงินคือสีโลภ อั้นจอมประชา
ชโปรดเป็นของส่วนองค์
จัดริ้วเข้าเป็นไตรรงค์ จึงเป็นสีธง
ที่รักแห่งเราชาวไทย
ทหารอวดร่นำไป บงกชวิชัย
วิชีวิตก็ชูเกียรติสยาม"

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ จะทรงรอบรู้ในพระพุทธศาสนา แก่การพระศาสนานั้นทรงมอบภาระแต่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ - วโรส ให้ทรงมีอำนาจปกครองคณะสงฆ์แต่เพียงผู้เดียว และทรงมีพระอำนาจประกอบกิจพระศาสนาได้อย่างเต็มที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงปรับปรุงแก้ไขกิจการต่างๆ ของคณะสงฆ์ทั้งการปกครองและการศึกษา ซึ่งเป็นแบบแผนสำหรับการปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงวางรากฐานพระพุทธศาสนาเป็นอันดีแล้ว ทรงบันทึกไว้ว่า

"ครั้นภายหลังประชุมชนกลับไปนับถือพระพุทธศาสนา
ความนิยมในศาสนาพราหมณ์ก็คลายลงโดยลำดับ
พระพุทธศาสนาฝังมั่นลงในน้ำใจคนเพียงใด
ความนับถือศาสนาพราหมณ์ก็ยิ่งเสื่อมลงไปเพียงนั้น
เพราะพระพุทธศาสนาสอนแต่ในธรรมปฏิบัติ
จึงยังคงเหลือขนบธรรมเนียมและศิลปวิทยาของพราหมณ์บางอย่างที่ใช้กัน
เหลืออยู่เป็นทรากรของศาสนาพราหมณ์ในทุกวันนี้
จนพวกพราหมณ์เองก็รู้สึกในศาสนาของตัวเองไม่ได้
หนักอยู่ในทางพระพุทธศาสนาเสียแล้ว เป็นแต่จำพวกสำหรับพิธีอย่างนั้นเท่านั้น"

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๙) ทรงจัดให้มีการแปลพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีเป็นฉบับภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ และพิมพ์เป็นภาษาไทยครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ มีจำนวน ๘๐ เล่ม จัดพิมพ์ ๒,๕๐๐ ชุดเรียกว่า “พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง” และได้มีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๕ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามรูปแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตย เช่นเดียวกับการปกครองฝ่ายบ้านเมืองโดยให้มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขสงฆ์ทรงใช้อำนาจการบริหารทางสังฆมนตรีและสังฆสภา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๘๙-ปัจจุบัน) ทรงยึดมั่นในราชประเพณีมาโดยตลอด และทรงออกผนวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ก่อนที่จะทรงผนวช ทรงมีพระราชดำรัสใน วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ ทรงอำนวยการประชาชนเพื่อทรงผนวช ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่า

“ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ท่านทั้งปวงได้มาประชุมกัน ณ ที่นี้ ขอถือโอกาสแจ้งคำริที่จะบรรพชาอุปสมบท ให้อาณาประชาราษฎร์ทราบทั่วกัน อันพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติของเรา ตามความอบรมที่ได้รับมา ก็ดี ตามศรัทธาเชื่อถือส่วนตัวของข้าพเจ้าก็ดี เห็นเป็นศาสนาที่ดีศาสนาหนึ่ง มีคำสั่งสอนให้คนประพฤติตนเป็นคนดี ทั้งเพียบพร้อมด้วยบรรดาสัจธรรม อันชอบด้วยเหตุผลน่าเลื่อมใสยิ่งนัก ข้าพเจ้าเคยคิดอยู่ว่า ถ้าโอกาสอำนวยก็น่าจักได้อุปสมบทในพระศาสนาตามประเพณีสักเวลาหนึ่ง ซึ่งจัดเป็นทางสนองพระเดชพระคุณพระราชบุพการิตามคตินิยมอีกโสดหนึ่งด้วยและนับตั้งแต่ข้าพเจ้าได้ขึ้นครองราชย์สืบสันตติวงศ์มาก็เป็นเวลาช้านานพอสมควรแล้ว น่าจะเป็นโอกาสที่จะทำตามความตั้งใจไว้นั้นได้แล้วประการหนึ่ง... ฯลฯ...” “ขอคุณพระศรีรัตนตรัย ได้อภิบาลคุ้มครองท่านทั้งหลาย ให้มีความสุขสวัสดิ์ ขอทุกๆท่านจงมีส่วนได้รับกุศล ความดีงาม อันจักพึงมีจากการที่ข้าพเจ้าเข้าอุปสมบทในพระศาสนาครั้งนี้โดยทั่วกันเทอญ”^๕ และเมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกผนวชเป็นภิกษุ มีพระนามฉายาว่า “ภูมิพลโลภิกขุ” ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

นอกจากนี้พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ในโอกาสวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งทรงสนพระทัยการศึกษาและการปฏิบัติธรรมอยู่เสมอ และพระองค์ยังทรงพระราชพระนิพนธ์เรื่องพระมหาชนก ซึ่งเป็นชาดกที่สำคัญเรื่องหนึ่งในพุทธศาสนาให้ประชาชนทุกๆ วัยอ่านเข้าใจ และสามารถนำหลักธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ดีขึ้น นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระองค์ยังมีกิจกรรมทางศาสนาที่สำคัญอื่นๆ อีก เช่น

จัดงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยรัฐบาลไทยเป็นเจ้าภาพเชิญ สมณทูตและตัวแทนจากประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนามาร่วมงานฉลอง พร้อมทั้งจัด ให้มีการประชุมชาวพุทธ การจัดนิทรรศการทางศาสนา การแสดงธรรม การจัดพิมพ์ พระไตรปิฎกออกเผยแผ่ การสร้างพุทธมณฑลที่ตำบลศาลายา จังหวัดนครปฐม

การออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ สมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ เมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๕ (แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๕๓๕) โดยให้ยกเลิกการปกครองคณะสงฆ์แบบเดิม และให้มีการ ปกครองคณะสงฆ์ตามประเพณีทางศาสนา คือ อาจารย์ปกครองศิษย์ และให้สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทางมหาเถรสมาคม โดยรวมเอาอำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติและอำนาจตุลาการเข้าไว้ด้วยกัน

การส่งคณะสงฆ์ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งในปัจจุบันประเทศไทยได้รับการยกย่องว่า เป็นประเทศที่มีพุทธศาสนาเจริญ รุ่งเรืองและมั่นคงมากที่สุดในโลก จนได้รับการยอมรับให้เป็น ที่ตั้งขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (The World Fellowship of Buddhists. WFB.) และคณะสงฆ์ไทยก็ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลไทย ให้เดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาใน ประเทศต่างๆ เช่น อังกฤษ แคนาดา สหรัฐอเมริกา สวีเดน อินเดีย ออสเตรเลีย ฯลฯ

การจัดตั้งโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ซึ่งจัดตั้งขึ้นตามวัดต่างๆ ทั้งใน กรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด เพื่อให้เยาวชนได้ศึกษาพุทธศาสนาทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชวาทว่า

“ถ้าเราสามารถที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับการศึกษา และ ชีวิตของคนที่มีมากขึ้นๆ ให้กลับมาเป็นอย่างเดิม เหมือนอย่างของเก่า โบราณของเรา คือ ให้รู้ว่าโรงเรียนก็คือวัด วัดก็คือโรงเรียน ก็จะทำให้ บ้านเมืองมีอนุชนที่มีความสามารถในทางวิชาการ และมีจิตใจที่เป็นพล เมืองดีต่อไป จะช่วยให้ส่วนรวมสามารถที่จะดำเนินต่อไป”

จากประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ทรง สนับสนุนพระพุทธศาสนาตลอดมา รวมถึงการออกกฎว่าพระภิกษุมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎ ๓ ประการ คือ ๑. พระวินัยของสงฆ์ ๒. กฎจารีตประเพณี และ ๓. กฎหมาย จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์จำเป็นจะต้องอยู่ภายใต้กฎประเพณีของสังคมและกฎหมาย หรือกฎการปกครองของ

สังคม และ อมณา พงศาพิชญา ได้ให้ข้อคิดไว้ว่า “สถาบันศาสนาไม่ใช่สถาบันที่มีอำนาจสูงสุดในประเทศ ถึงแม้ว่าสถาบันศาสนาจะเป็นสถาบันที่ประชาชนยอมรับ และมีศรัทธามากกว่าสถาบันการเมือง ตามความเป็นจริงแล้วศรัทธาของประชาชนในสถาบันศาสนา ยังถูกถ่ายทอดไปยังสถาบันการเมือง และในทางปฏิบัติสถาบันการเมืองยังมีอำนาจเหนือสถาบันศาสนา แต่ในสายตาของประชาชนสมัยโบราณแล้ว สถาบันศาสนาและสถาบันกษัตริย์เกือบจะเรียกได้ว่าเป็นสถาบันเดียวกัน การเลียนแบบทรงโครงสร้างซึ่งกันและกัน มีผลในทางผสมสถาบันสองสถาบันเข้าไว้ในระบบเดียวกันและเป็นการถ่ายทอดการยอมรับด้วย...”^{๖๖}

อย่างไรก็ตาม “สถานการณ์พระพุทธรูปศาสนายู่ในภาวะที่ไม่อาจประมาทได้ เนื่องจากมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในสังคมด้วยการไหลปะของวัฒนธรรมต่างแดน ซึ่งบางอย่างก็เป็นประโยชน์ และบางอย่างก็มีอิทธิพลในทางลบต่อความรู้สึกนึกคิดของประชาชนในชาติ ซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ยิ่งไปกว่านั้นยังมีคณะบุคคลที่หาคนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธรูปศาสนา หวังทำลาย จนบางกรณีเกิดเป็นวิกฤติการณ์ทางศรัทธาและปัญญา ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือในการแก้ไขและความเข้มแข็งในการพัฒนาองค์การบริหารคณะสงฆ์เป็นสำคัญ”^{๖๗}

๔. สิทธิของคนไทยกับศาสนา

ตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า เมืองไทยให้สิทธิและเสรีภาพทางศาสนาแก่ ทุกคนและทุกชนชาติศาสนาที่ได้เข้ามาพึ่งพาอาศัย คนไทย “อยู่ร่วมกันมาด้วยความเป็นมิตรกับคนต่างศาสนากัน เรามีความแตกต่าง แต่เราก็ไม่มีความแตกแยก ความแตกต่างเป็นความสวยงาม เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของสิ่งทั้งหลาย ที่ไม่มีอะไรเหมือนกัน เหมือนกับป่าไม้ธรรมชาติ จะเห็นว่าความแตกต่างได้สะท้อนถึงความสวยงาม ความหลากหลาย เป็นสุนทรียภาพสร้างแรงบันดาลใจให้เป็นอันมาก”^{๖๘} ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ทรงมีพระบรมราชโองการว่า

“ศาสนาใดๆ จะมีชื่ออย่างไรก็ตาม
ต้องส่งเสริมสนับสนุนกัน
เพื่อความเป็นปึกแผ่นของสังคม
ฉะนั้น ที่ศาสนาต่างๆ ในประเทศไทย
ปรองดองกันดีพอสมควรมาเป็นเวลาช้านาน
จึงทำให้บ้านเมืองเราอยู่เย็นเป็นสุขได้”^{๖๙}

ปรัชญาว่าด้วยความมั่นคงของชาติ

แม้ในปัจจุบันคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาซึ่งมีอยู่ถึงร้อยละ ๙๕ ของจำนวนประชากรทั้งประเทศ ก็มีได้ปฏิเสธสถานะของคนไทยที่นับถือศาสนาอื่น คนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาไม่เคยใช้พระพุทธศาสนาเป็นเงื่อนไขบังคับคนไทยหรือคนชาติอื่น ที่นับถือศาสนาอื่นในนามของพระพุทธศาสนา ในความรู้สึกรักของคนไทยถือว่าทุกคนล้วนเป็นที่น้อมไทย"^{๕๖} ความจริงข้อนี้พิสูจน์ได้จากหลักฐานประวัติศาสตร์ ก่อนศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลามจะเกิดขึ้นในโลก

"คนไทยรักษาชาติ รักษาแผ่นดิน ให้มั่นคงเป็นปึกแผ่นมาได้ด้วยสติปัญญาความสามารถ ด้วยความรักชาติ และด้วยคุณความดี อิศราภาพ ความร่มเย็นเป็นสุข ตลอดจนคุณธรรมความเจริญทุกอย่างที่มีอยู่บัดนี้ บรรพชนของเราผู้ยึดมั่นในความเป็นไทย เป็นผู้สร้างสมไว้ทั้งนั้น เราทั้งหลาย ในปัจจุบันจึงต้องถือเป็นหน้าที่สำคัญสูงสุด ที่จะต้องรักษาแผ่นดินไทย พร้อมทั้งจิตใจที่เป็นไทยไว้ให้มั่นคง ทั้งสืบทอดต่อกันไปมิให้ขาดสาย"

พระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

กิจกรรมเสนอแนะ

ให้นักศึกษาค้นคว้าเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา และศาสนาอื่น ๆ ในประเทศไทย

คำถามท้ายบท

๑. การนับถือศาสนาของคนไทยมีลักษณะอย่างไร
๒. พระพุทธศาสนาในไทยมีวิวัฒนาการมาอย่างไร
๓. พระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับคนไทยอย่างไร
๔. พระพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ไทยสัมพันธ์กันอย่างไร

เชิงอรรถ

- ^๑ เสฐียรโกเศศ เรื่องวัฒนธรรม (พระนคร: บรรณาคาร ๒๕๑๕) หน้า ๑๘๘
- ^๒ ไม่ปรากฏหลักฐานการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ที่ชัดเจนว่าเข้ามาเมื่อใด
- ^๓ เสฐียรโกเศศ เรื่องเดิม หน้า ๒๙๓
- ^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี (พระนคร : โรงพิมพ์มหา
มกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๑๔) หน้า ๙
- ^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย สมันตปาสาทิกา ภาษาบาลี พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย ๒๕๒๖) หน้า ๖๙
- ^๖ ชิดา สาระยา กว่าจะเป็นคนไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว ๒๕๓๑) หน้า ๒๔
- ^๗ ชรรมทาส พานิช ประวัติพุทธศาสนาในศรีวิชัย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพรวพิทยา ๒๕๒๑) หน้า ๕๑
- ^๘ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๔๐
- ^๙ หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชนี อาณาจักรศรีวิชัยที่ไชยา (กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์ ๒๕๓๙) หน้า ๔๕
- ^{๑๐} คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ โดย นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูวดล วรรณกรรม
สุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๑๘) หน้า ๔๙
- ^{๑๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๓
- ^{๑๒} กรมศิลปากร วรรณกรรมสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์ ๒๕๒๘) หน้า ๘๔
- ^{๑๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๒-๒๓
- ^{๑๔} สิทธา พินิจภูวดล เรื่องเดิม หน้า ๑๐๒
- ^{๑๕} เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๗
- ^{๑๖} บุญสม เจริญใจ พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานส่งเสริมพระ
พุทธศาสนา วันวิสาขบูชา ๒๕๒๗) หน้า ๘๘
- ^{๑๗} สุวรรณ เพชรนิล วัฒนธรรมและศาสนา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หัตถศิลป์ ๒๕๒๕) หน้า ๓๔
- ^{๑๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปาฐกถาเรื่องว่าด้วยมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย,
พื้นฐานอารยธรรมไทย (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๔) หน้า ๔๓
- ^{๑๙} มหาชาติ หมายถึง การเกิดครั้งใหญ่ที่สุดของพระพุทธเจ้า เมื่อยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ที่สร้างบารมี ๑๐
ประการ
- ^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ตั้งกระทรวงพุทธศาสนา เหตุผลที่นัอยู่ที่ไหน (กรุงเทพฯ : มูลนิธิ
พุทธธรรม ๒๕๔๕) หน้า ๒๔
- ^{๒๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๕
- ^{๒๒} สุทธิพงศ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัด
งานส่งเสริมพระพุทธศาสนา วันวิสาขบูชา ๒๕๒๗) หน้า ๑๒๓

- ^{๒๓} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์ครั้งที่ ๖ (พระนคร: โรงพิมพ์ตีพิมพ์ ๒๕๑๑) หน้า ๖๑๙
- ^{๒๔} พระเทพดิลก(ระแบบ ฐิตญาโณ) ที่นี่คือประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ :พรสิวกการพิมพ์ ๒๕๔๙) หน้า ๗๓
- ^{๒๕} จอห์น ครอว์เฟิร์ต เอกสารครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา ๒๕๑๕) หน้า ๑๐๐
- ^{๒๖} "พระราชกำหนดใหม่" มาตรา ๑๒ ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๖) หน้า ๒๓๘
- ^{๒๗} พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลภพฤทธิยากร เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม นายสนั่น บุญยศิริพันธ์ พิมพ์ช่วยในงานคล้ายวันประสูติ พ.ศ. ๒๕๐๐ โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๐๐ หน้า ๑๔-๑๕
- ^{๒๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๗๔) หน้า ๑๗๐
- ^{๒๙} "กฎพระสงฆ์" ข้อ ๑ ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๕) หน้า ๑๖๔
- ^{๓๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๔) หน้า ๑๗๓
- ^{๓๑} มัง บัณฑิต ปาลเลกซ์ เรื่องเดิม หน้า ๒๒๘
- ^{๓๒} พุทธศาสนาในประเทศไทยก็ยังมีเป็นนิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ สำหรับหลักศาสนาธรรมแล้วทั้งมหานิกายและธรรมยุตินั้นเหมือนกัน จะต่างกันที่ข้อวัตรปฏิบัติเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น
- ^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตำนานพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๕๙๖) หน้า ๑๒๗
- ^{๓๔} วิลเลียม ทาวธนสารและคณะ เรื่องเดิม หน้า ๑๘๙
- ^{๓๕} เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี หนังสือแสดงกิจจานุกิจ(พิมพ์ครั้งที่ ๒) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๔๕) หน้า ๖
- ^{๓๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๘๓-๘๕
- ^{๓๗} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๗๗
- ^{๓๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๗๖-๑๗๗
- ^{๓๙} ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๙ วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ หน้า ๒๑๔
- ^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๑๔) หน้า ๑๐
- ^{๔๑} คมขัตติกฉบับพิเศษ ประมวลภาพพระราชพิธีฉลองสิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี "เกิดให้องค์ราชัน ทรงครองสิริราชสมบัติ ๖๐ ปี ของทรงพระเจริญ" หน้า ๔

-
- ๙๖ อมณา พงศาพิชณ์ "สถาบันศาสนาและสถาบันการเมืองในสังคม" วารสารรามคำแหง ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๘ (มกราคม ๒๕๑๙) หน้า ๗๕
- ๙๗ พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย วารสารพุทธธรรม ฉบับวันวิสาขบูชา (๑ มิถุนายน ๒๕๓๗) หน้า ๔๕
- ๙๘ พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ) ที่นี่คือ...ประเทศไทย (กรุงเทพฯ : พรศิริการพิมพ์ ๒๕๔๔) หน้า ๒๐
- ๙๙ พระบรมราชาบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลมหาราช พระราชทานแก่ผู้แทนองค์การศาสนาต่างๆ ที่เข้าเฝ้าถวายพระพรในวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕
- ๑๐๐ พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ) เรื่องเดิม หน้า ๒๑